

Marksist Gelişme Kuramları 2

GİRİŞ

Bu ünite, kapitalizmin gelişimini tarihsel olarak analiz eden Düzenleme Okulu'nun yaklaşımı ele alınmaktadır. Düzenleme Okulu kapitalizmin gelişme evrelerini farklı sermaye birikim süreçleriyle analiz etmektedir. Bu çerçevede, ilk olarak, düzenleme okulunun temel kavramsal çerçevesi özetlenmektedir. İkinci olarak, yaygın birikim rejiminin genel özellikleri aktarılacaktır. Üçüncü olarak, yoğun birikim rejimi: Fordizm ve fordizm krizinin nedenleri açıklanacaktır. Son olarak, yalın (esnek) birikim rejimi: post-fordizmin genel özellikleri üzerine durulacaktır.

DÜZENLEME OKULU

Düzenleme Okulu, kapitalizmin gelişmesini ve azgelişmişliği tarihsel bir bakış açısıyla ele almaktadır. Bu okul, kapitalizmin gelişme evrelerini farklı **sermaye birikim rejimleri** temelinde analiz etmektedir. Düzenleme Okulu kendi içinde farklı teorik yaklaşımları barındırmaktadır. Ancak bu yaklaşımların ortak noktası kapitalizmin her bir döneminin kendine özgü farklı kültür, kurum ve değerleriyle birlikte ele alarak analiz etmesidir (Şahin, 2000, s.169-173). Kapitalizm farklı **birikim rejimleriyle** varlığını sürdürmektedir. Her bir birikim rejimine denk düşen farklı **düzenleme tarzları** vardır. Birikim rejiminin varlığını sürdürmesi, bu farklı düzenleme tarzlarıyla sağlanmaktadır. Bu kuramın, bilinen en önemli kavramlarından biri **Fordizm'dir**. Fordizm; kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrası birikim rejimine verilen addır. Ünitinin daha sonraki bölümlerinde üzerinde durulacak olan fordizm, birbirine bağlanmış üretim hatlarından oluşan ve işçi sınıfının kitlesel tüketimine dayanan bir birikim rejimidir (Kotz, 1990; aktaran Şahin, 2000, s.174).

Düzenleme okulu, kapitalizmin gelişme evrelerini farklı sermaye birikim rejimleri temelinde analiz etmektedir.

Düzenleme teorisinin Amerika ve Fransa'daki temsilcilerini araştırınız.

SIRA SİZDE

Arın'a (1986, s.107) göre, düzenleme okulu temel olarak "kapitalist üretim tarzının belirleyici yapısının kendini yeniden üretebilmesinin ve istikrarının, dönüşümlerinin tahlillerini içerir. Kapitalist krizler, çözümlemenin odak noktalarından birini oluşturmakla birlikte, kapitalist düzenleme kuramı esas olarak kapitalizmin gelişmesini bir bütün olarak ele alır". Arın'a göre (1986, s.107-110) düzenleme kuramının kapitalizm analizi üç farklı soyutlama düzeyini içeren kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Düzenleme kuramının **birinci soyutlama düzeyi**, kapitalist üretim tarzı ve kapitalist üretimin genel yasalarını içermektedir. Kapitalist toplumun

Düzenleme okulu, kapitalist üretimin gelişme yasalarının dünya çapındaki işleyişini "birikim rejimleri" ve "düzenleme biçimi" kavramlarıyla inceler.

Düzenleme kavramı, kapitalist sistemin bir bütün olarak işleme biçimini, toplumsal ilişkilere denk düşen ekonomik süreçlerin, yapıların ve kurumsal biçimlerin bütünlüğünü anlatmaktadır.

Kapitalist gelişme, kopuşlar ve niteliksel değişimleri içerir. Kapitalist sistem, kendi varlığını sürdürürken belli dönemlerde krizlerle karşılaşır. Kriz dönemlerinde, toplumsal kurumlar zayıflamakta, toplumsal çelişkiler keskinleşmekte ve bütün olarak kapitalist toplumun kendi varlığını sürdürmesinin koşullarında köklü değişimler yaşanmaktadır.

yeniden üretimi sadece üretim süreciyle ilgili değildir. Kapitalist üretim tarzının sürdürülmesi üretim dışındaki siyasal, kültürel, ideolojik ve kurumsal yapıları ve alanları da içermektedir. Toplumsal yeniden üretimin gerçekleşmesinde (kapitalizmin bir bütün olarak kendini devam ettirmesi), hangi alan ve süreçlerin belirleyici olduğu tartışmalıdır. Bu tartışmalarda yer alan yaklaşımlardan bir kısmı, altyapının (üretim), toplumsal yeniden üretimin sağlanmasında belirleyiciliğini savunmaktadır. İkinci yaklaşıma göre, ekonomik, siyasal ve ideolojik yapılar bir bütün olarak kapitalist toplumun yeniden üretiminin temel unsurlarıdır ve en son noktada ekonomik yapılar belirleyicidir. Düzenleme kuramı, yeniden üretimin belirleyici unsuru olarak üretime öncelik tanımakla birlikte, toplumsal yeniden üretimi geniş bir çerçevede ele almakta ve siyasal, kültürel ve ideolojik yapıları da bu sürece dahil etmektedir. Yani toplumsal yeniden üretim, bütün ilişkileri kapsamaktadır. Düzenleme kuramının daha alt ve **ikinci soyutlama düzeyinde**, kapitalist gelişme aşamaları incelenir. Bu soyutlama seviyesinde, kapitalist üretim tarzının tarihsel olarak aldığı biçimler analiz edilir. Kapitalist üretimin gelişme yasalarının dünya çapındaki işleyişini "birikim rejimleri" ve "düzenleme biçimi" kavramlarıyla incelenir. "Kapitalist üretim tarzının ifade ettiği ilişkiler zaman içinde farklı biçimler alır. Yeniden biçimlenmeyi belirleyen ilişkiler kapitalist krizlerdir" (Arın, 1986, s.109). Düzenleme kuramı **üçüncü soyutlama seviyesinde** toplumsal formasyonlar incelenir. Bu düzeyde, dünya kapitalist sistemin birbiriyle eklemlenmesi ve her bir özgül toplumsal formasyonlarda ekonomilerin gelişmesi, geçiş dönemleri ve birbiriyle eklemlenmesi analiz edilir (Arın, 1986, s.110).

Düzenleme kavramı, kapitalist sistemin bir bütün olarak işleme biçimini, toplumsal ilişkilere denk düşen ekonomik süreçlerin, yapıların ve kurumsal biçimlerin bütünlüğünü anlatmaktadır. **Düzenleme kuramı** kapitalist toplumun, yeni mekanizmalar, yapılar ve kurumlar yaratarak; yeniden üretimini (devamlılığı) nasıl sağladığını inceler. Kapitalist toplumun devamlılığını sağlayan koşullar zaman içinde değişmektedir. Kapitalist gelişme, kendi içinde kopuşlar ve niteliksel değişimlerle birlikte sürmektedir. Kapitalist sistem, kendi varlığını sürdürürken belli dönemlerde krizlerle karşılaşır. Kriz dönemlerindeyse toplumsal kurumlar zayıflamakta, toplumsal çelişkiler keskinleşmekte ve bütün olarak kapitalist toplumun kendi varlığını sürdürmesinin koşullarında köklü değişimler yaşanmaktadır. Düzenleme kuramı, temel olarak kapitalist toplumsal sistemin dönüşmesi, sistemin iç tutarlılığı, iç tutarlılığın sağlandığı koşullardaki evrim ve üretim ilişkilerinde dönüşümüne yol açan koşulları inceler. Ayrıca toplumsal mücadelenin aldığı biçimler, mücadeleye koşullarındaki değişimler, üretim tarzının dönemselleşmesi ve yapısal krizlerin getirdiği dönüşüm aşamaları ve bu krizlerin yeni bir tarihsel dönüşümüne yol açıp açmayacağıyla ilgili sorular sormaktadır (Arın, 1986, s.112-113).

Düzenleme kuramının temel kavramlarından olan **birikim rejimi**, "kapitalist gelişmenin farklı var olma biçimlerini yansıtan kapitalist aşamalar (dönemler) arasındaki ayrımları, düzenleme biçimi farklılıklarını" incelemek için kullanılan kuramsal bir kategoridir. Aynı zamanda, "birikim sistemi", "birikim modeli", "birim tarzı" terimleri de birikim rejimi kavramının yerine kullanılabilir. **Düzenleme tarzı**, "farklı kapitalist gelişme aşamalarında var olan birikim rejiminin istikrarını ve yeniden üretimini sağlayacak koşulların (üretim ilişkilerinin, toplumsal yapıların, toplumsal kurumların ve normların) bütünlüğünü oluşturur" (Arın, 1986, s.114).

Düzenleme kuramının kapitalist gelişmenin evrelerinin ele alışında *kriz kavramı ve kriz çözümlemesi* önemli bir yer tutar. Düzenleme kuramı, krizleri, **iktisadi dalgalanmalar** ve **yapısal krizler** olmak üzere iki düzeyde ele almaktadır. İktisadi krizler ekonomik faaliyet düzeyinde iniş çıkışları ifade eder. **İktisadi krizler**, konjonktür ve küçük krizler terimleriyle de ifade edilmektedir. İktisadi krizler (küçük krizler), büyüme ve genişleme dönemlerinde de ortaya çıkabilir. Yapısal krizlerse (büyük krizler) düzenleme tarzının birikim rejiminin devamını sağlayamadığı durumları anlatır. Yani, düzenleme tarzının birikim rejiminin yeniden üretimini sağlayamadığı durumları içerir. Düzenleme kuramı, “birikim rejimi ve düzenleme tarzı” kategorileriyle kapitalist gelişmenin evrelerini ve kapitalizmin yeniden üretim koşullarını analiz ederken, genel olarak meta ve para ilişkisi, ücret ilişkisi, kapitalist rekabet ilişkisi gibi temel kavramlar üzerinde odaklanmaktadır. Kapitalizmde yaşanan *krizler, devletin rolü, meta ve para ilişkisi, ücret ilişkisi ve kapitalist rekabet ilişkisi* kategorilerinde meydana gelen temel dönüşümler açısından incelenir (Arn, 1986, s114).

Düzenleme kuramında, birikim modelleri temel olarak ‘yaygın’ ve ‘yoğun’ birikim rejimleri olarak analiz edilmektedir. Ancak, kapitalist gelişmenin dönemleri farklı bakış açılarıyla da sınıflandırılmaktadır. Örneğin; Lipietz, (1986 aktaran Şahin, 2000, s.188-189) 1850 yılından bu yana gelişen süreci aşağıdaki gibi dönemlere ayırmaktadır:

- Üretim araçları üzerinde yoğunlaşmayı, bilgi düzeyi yüksek, profesyonel işçilere dayalı yaygın büyümeyi içermektedir. Ekonomide fiyatlar, ücretler ve üretim düzeyi rekabetçi düzenlemelerle belirlenmektedir. Genel olarak 19. yüzyılın büyük depresyonu bu döneme hakimdir.
- Kapitalizmin ilk büyük krizidir. Emek piyasasında önemli baskılar oluşmuş ve üretim çıktılarının dağılımında şiddetli savaşlar yaşanmıştır. Piyasada arz ve talep ilişkisinin ayarlanması başarısızlıkla sonuçlanmıştır
- Yaşanan krizlerin düzelmesi, işçi sınıfı ve satın alma gücünün istikrarı, kapitalistler arası tekeli bir yapının sağlanmasıyla gerçekleşmiştir. Düzenleme tarzındaki iyileşmeye ek olarak, birikim rejiminde de dönüşümler yaşanmıştır. Üretim sürecinde Taylorist uygulamaların ilk etkileri görülmeye başlandığı sürece girilmiştir.
- Birinci Dünya Savaşı sonrası, Fordist ve Taylorist metotla üretim, tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır. 1920’lerin son büyük krizi atlatılırken yoğun birikim rejiminin de ilk belirtileri görülmeye başlanmıştır.
- 1930-45 büyük krizi olarak isimlendirilen dönem, küresel düzenleme tarzının tamamen saf durumudur. Ücretli kesimin tüketimini büyütecek normların birleştirilmesinde başarısız olunmuştur.
- İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kitlesel üretime eşlik eden kitlesel tüketim fırsatları oluşmuştur. Ekonomide tekeli düzenlemeler güçlenmiştir. Fordizm olarak adlandırılan bu yeni birikim rejiminde dolaylı ücretler, kredi olanakları ve devlet müdahalesiyle birlikte bütün ilişkiler yeniden yapılandırılmıştır.
- Son olarak günümüzün krizi olarak adlandırılan birikim rejiminin ve düzenleme tarzının krizidir. 19. yüzyıldan bu yana yaşananların birleşmesinden ve karışımından oluşan büyük bir krizdir. *Birikim rejimi yönünden*, Taylorist verimlilik tükenmiş, fordist üretim sürecinde karlılık oranı düşmüştür. Düzenleme yönünden, devletler arasındaki rekabette yarışmacı bir durgunluk yaratmıştır (Şahin, 2000, s. 188-189).

Birikim rejimi, “kapitalist gelişmenin farklı var olma biçimlerini yansıtan kapitalist aşamalar (dönemler) arasındaki ayrışmaları, düzenleme biçimi farklılıklarını” incelemek için kullanılan kuramsal bir kategoridir.

Düzenleme tarzı, “farklı kapitalist gelişme aşamalarında var olan birikim rejiminin istikrarını ve yeniden üretimini sağlayacak koşulların (üretim ilişkilerinin, toplumsal yapıların, toplumsal kurumların ve normların) bütünü oluşturur”.

Düzenleme kuramı krizleri, iktisadi dalgalanmalar ve yapısal krizler, olmak üzere iki düzeyde ele almaktadır. İktisadi krizler ekonomik faaliyet düzeyinde iniş çıkışları ifade eder. İktisadi krizler (küçük krizler), büyüme ve genişleme dönemlerinde de ortaya çıkabilir. Yapısal krizlerse (büyük krizler) düzenleme tarzının birikim rejiminin devamlılığını sağlayamadığı durumları anlatır.

İlk birikim ve kapitalist üretim tarzının yerleşmesi 19. yüzyılın ortasına kadar süren dönem kapsamaktadır. 19. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı'na kadar süren dönemde yaygın ve rekabetçi düzenleme tarzı hakimdir.

II. Dünya Savaşı sonrası dönem kapitalizmin yoğun birikim rejimi ve teknelci düzenleme biçimidir. Bu dönem kendi içinde ikiye ayrılmaktadır: Birincisi, fordizmin yükselme dönemi. İkincisi, 1960'ların ikinci yarısından sonraki fordizmin krizidir.

Mutlak artı değer elde edilmesi çalışma saatlerinin uzatılması ya da ücretlerin düşürülmesiyle; **nispi artı değer** elde edilmesiyse üretimin yoğunlaşması ve üretimin niteliğinin artırılmasıyla (bilimsel ve teknolojik yöntemlerin kullanılmasıyla) sağlanmaktadır.

Arın (1986, s.114-115) kapitalist gelişmenin aşamalarını De Vorey'e dayanarak şöyle sıralamaktadır:

- *19. yüzyılın ortasına kadar süren dönem*: kapitalist üretim tarzının yerleşmesi ve **ilk birikim**.
- *19. yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren dönem*: **yaygın birikim rejimi** ve **rekabetçi düzenleme tarzı**.
- *İki dünya savaşı arasında kapsayan geçiş dönemi*: yaygın birikim rejimi ve rekabetçi düzenleme biçiminden bir sonrakine geçişin krizleri ve dönüşümleri.
- *İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem (Fordizm dönemi)*: **yoğun birikim rejimi** ve **teknelci düzenleme biçimi**. Bu da kendi içinde ikiye ayrılmaktadır: Fordizmin yükselme dönemi ve 1960'ların ikinci yarısından sonraki Fordizmin krizi.

Arın'a göre (1986, s.115) kapitalist gelişme aşamalarının bu dönemleştirmeye biçiminin ayrıncı özelliği üretimin toplumsallaşma derecesidir ve ekonominin her düzeyinde toplumsallaşma derecesinin artmasıdır. Yaygın birikim rejiminin yoğun birikim rejiminden ayrıncı özelliği "artık değer üretimi ve mülk edinilme biçiminde değişme, mutlak artı değer üretiminden nispi artı değer üretimine geçiştir" (Arın, 1986, s.115). **Mutlak artı değer** elde edilmesi, çalışma saatlerinin uzatılması ya da ücretlerin düşürülmesiyle **nispi artı değer** elde edilmesi üretimin yoğunlaşması ve üretimin niteliğinin artırılmasıyla (bilimsel ve teknolojik yöntemlerin kullanılmasıyla) sağlanmaktadır (Şahin, 2000, s.193). Arın'a göre, mutlak artı değerden nispi artı değere dönüşüm ücretli emeğin var olma koşullarında, sermayenin rekabet ilişkilerinde, para, kredi ilişkilerinde, bu süreçte devletin düzenleme rolüne ilişkin önemli ve köklü değişimlere neden olmuştur (1986, s.115). Ünitinin bundan sonraki bölümünde ele alınacak farklı birikim rejimleri bu dönüşümler çerçevesinde incelenecektir. Düzenleme kuramının kapitalist gelişme evreleri üç temel birikim rejimi temelinde ele alınmaktadır:

- *Yaygın birikim rejimi*
- *Yoğun birikim rejimi: Fordizm,*
- *Yalın (esnek) birikim rejimi: Post-Fordizm* (Şahin, 2000, s. 192).

YAYGIN BİRİKİM REJİMİ

Düzenleme kuramına göre, yaygın birikim rejimi sanayi devrimini izleyen dönemde ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan kapitalist gelişme **yaygın birikim rejimi** olarak isimlendirilmektedir. Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönem **yaygın birikim rejiminin kriz aşamasıdır** (Arın, 1986; Şahin, 2000). Yaygın birikim rejiminin en önemli ayrıncı özelliği **mutlak artı değer** üretimidir. Kapitalist sistemin uluslararası düzeyde genişlemesi malların ithalat ve ihracatına dayanmaktadır. Devletin ekonomi üzerindeki rolü asgari düzeyde ve oldukça sınırlıdır (Arın, 1986, s.118).

Yaygın birikim rejiminde, artı değer yaratılması ve çoğaltılması mevcut teknolojiyle sürdürülmektedir. İlerlemiş teknolojiyle verimlilik artışı yerine, var olan teknolojiyle verimlilik artışı sağlanmaktadır. Bu da çalışma sürelerinin uzatılması yoluyla artı değer artırılması anlamına gelmektedir. Yani, yaygın birikim rejiminde çalışma sürelerinin uzatılmasıyla mutlak artı değer üretimi sağlanmaktadır. Bundan dolayı, o dönemde işçilerin çalışma sürelerinin uzatılmasına karşı verdikleri savaş, sınıf mücadelesinin en önemli konularından birini oluşturmaktadır (Arın, 1986, s.118). Yaygın birikim rejiminde, işgücünün önemli bir kısmı üretim araçlarının

mülkiyetinden kopmamıştır ve ücretli işgücü toplumun bütün kesimlerinde yaygınlaşmamıştır. İnsanların yaşamlarını sürdürmeleri veya emekgücünün yeniden üretimi tarımda ve sanayide üretilen ürünlere dayanmaktadır. Tarımsal üretim, emek gücünün yeniden üretiminde önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, bu dönemde üretime katılmayan işsizlerin, hastaların, yaşlıların ve çocukların bakımı/yeniden üretimi, devlet düzenlemesinin dışında, aile ve gönüllü kuruluşlar tarafından sağlanmaktadır. İşçilerin işe alınması ve ücretlerin belirlenmesi bireysel sözleşmelerle sağlanmaktadır. Bu ilişkiler, işgücü piyasalarının rekabetçi koşulları tarafından belirlendiği için, ücret artışları, verimlilik artışları ve fiyat artışları güçlü değildir. Ücretler ekonominin canlandığı dönemlerde artmakta, duraklama dönemlerindeyse düşmektedir. Bu gelişmelere bağlı olarak işgücü rezervi düşmekte ya da artmaktadır. Ücretler seviyesinin belirlenmesi, bunda etkili olan kurum ve yapılar genellikle işverenin lehine işlemektedir (Arın, 1986, s.118-119).

Yaygın birikim rejiminde rekabetçi piyasa koşulları hâkimdir. Piyasanın rekabetçi yapısı, üretim miktarını ve fiyatları belirlemektedir. Teknolojik gelişmeler, üretim araçları üreten sektörlerde görülürken; tüketim malları üreten birimlerde ilerlemeler daha yavaştır. Ulusal pazarın yetersizlikleri dış pazarlarla aşılmaya çalışılmaktadır. Dış pazarlarla olan ilişki hammadde alımına ve mamul madde satımına dayanmaktadır. Para sisteminde maden standardı yaygındır. Bankacılık sistemi, para ilişkilerini düzenleme açısından zayıf bir güce sahiptir. Para altın standardına bağlıdır ve kredi yaratma olanakları da maden paranın miktarına bağlıdır. Rekabetçi düzenlemede, bankaların korunması güçlü olmadığı için bankalar kredi ve mevduat krizleriyle daha fazla karşılaşmaktadır. Yaygın birikim rejiminde krizler aşırı birikim, aşırı üretim ve yetersiz tüketim olarak ortaya çıkmaktadır. Ürettikleri malları satamayan firmalar iflas etmektedir. Aynı zamanda firmaların borçlarını bankaya ödeyememeleri bankalarında iflas etmelerine neden olmaktadır. Krizlerin aşılmasının yollarından biri, rekabetçi kriz düzenleme mekanizmasıyla fiyatların ve dolayısıyla sermayenin karlılık oranının düşürülmesidir (sermayenin değersizleşmesi). Bu koşullarda, bazı firmalar yok olurken yeni teknik ve düşük maliyetle üretim yapan diğer firmalarsa ayakta kalabilir. Sermayenin aşırı birikimi bir bütün olarak sermayenin değersizleşmesiyle sonuçlanır. Bu dönemde devlet, genel olarak ekonomik faaliyetlerin yasal çerçevesini düzenleme işlevi görmektedir. Devlet, doğrudan ekonomiye müdahale etmez. Bundan dolayı da piyasada ücretlerin ve fiyatların hem kriz döneminde, hem de ekonominin genişleme döneminde belirlenmesi devletin müdahalesi dışında rekabetçi piyasa mekanizmalarıyla düzenlenir (Arın, 1986, s.119-120).

1870'li yıllarda başlayan ilk büyük kriz, 19. yüzyılın sonlarına doğru yaygın birikim rejimini derinden etkilemiştir. Bu dönemden sonra, "sermaye birikimi giderek daha çok nispi artık değer üretimine dayanmaya" (Arın, 1986, s.121) başlamıştır. Nispi artık değer üretimi, emek sürecinin örgütlenmesinde meydana gelen bazı değişimlerle sağlanmıştır. Emek sürecinin bu yeni örgütlenmesinin adı **Taylorizm**'dir. Özellikle Amerika'da, geçiş dönemindeki birikim rejiminin temel özelliği Taylorizm'dir. İki savaş arası geçiş ve kriz aşaması olarak tanımlanmaktadır. (Arın, 1986; Şahin, 2000). Arın'a göre, Taylorizm'in hem ortaya çıktığı, hem de yerleşmeye başladığı dönemde "mutlak artık değer üretimiyle nispi artık değer üretimi birbiriyle sıkı sıkıya bağlanmıştır" (1986, s.121).

Taylorizm, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1880-1890 yıllarında; sistematik yönetim hareketinden ortaya çıkmıştır. Kapitalist üretimin örgütlenmesinde oldukça etkili olan Taylorizm, Frederick Winslow Taylor tarafından geliştirilmiştir. Taylor "Bilimsel Yönetimin İlkeleri" (1911) adlı kitabında Taylorizm'in temel ilkelerini ka-

Yaygın birikim rejiminin en önemli ayırıcı özelliği **mutlak artık değer** üretimidir. Yaygın birikim rejiminde, işgücünün önemli bir kısmı üretim araçlarının mülkiyetinden kopmamıştır ve ücretli işgücü toplumun bütün kesimlerinde yaygınlaşmamıştır. İşçilerin işe alınması ve ücretlerin belirlenmesi bireysel sözleşmelerle sağlanmaktadır.

Yaygın birikim rejiminde rekabetçi piyasa koşulları hâkimdir. Dış pazarlarla olan ilişki hammadde alımına ve mamul madde satımına dayanmaktadır. Para sisteminde maden standardı yaygındır. Bankacılık sistemi, para ilişkilerini düzenleme açısından zayıf bir güce sahiptir. Devlet, doğrudan ekonomiye müdahale etmez.

Taylorizm Amerika Birleşik Devletleri'nde 1880-1890 yıllarında sistematik yönetim hareketinden ortaya çıkmıştır. Kapitalist üretimin örgütlenmesinde oldukça etkili olan Taylorizm, Frederick Winslow Taylor tarafından geliştirilmiştir.

Taylorizm, kafa ve kol emeğinin ayrıldığı, yapılacak her işin önceden en ince ayrıntısına kadar belirlendiği, işlerin sıkı denetim ve kontrol altında tutulduğu, işçilerin her türlü beceriden, üretimin bilgisinden koparıldığı ve işçilerin yabancılaştığı bir örgütlenme sistemidir.

Yaygın birikim rejiminin krizi, aşırı üretimden kaynaklanan ve tüketim eksikliği olarak ortaya çıkan bir mutlak artı değer krizi olarak tanımlanmaktadır.

leme almıştır. Ona göre, insanlar doğuştan günahkâr ve aptaldır. İnsan doğal içgüdülerinden kaynaklı olarak, yaptıkları işi kolayla alma ve kaytarma eğilimi içine girerler. Bundan dolayı da işçilerin işlerini aksatmadan ve yavaşlatmadan yapmalarını sağlayan koşulların yaratılması gerekmektedir. Taylor'un yaklaşımının fabrikalarda uygulanması sonucunda işçiler, tamamen pasif ve makinenin basit bir uzantısı haline getirilmiştir. Taylorizm'in yönetim anlayışının uygulamaya geçişi üç temel başlık altında toplanmaktadır:

- İşin tasarımı
- İşin yapılışının kontrol edilme biçimi
- Kontrol biçiminin içerdiği istihdam ve ücret politikası.

Taylor'a göre, üretim süreci sistematik olarak analiz edilmeli ve yapılacak her bir iş daha önceden en ince ayrıntısına kadar belirlenmelidir. Üretim sürecinin sistematik bir analizi yapılmakta ve yapılacak iş küçük parçalara ayrılmaktadır. Yapılacak her parça iş için nasıl ve ne kadar zaman harcanacağı standart hale getirilmektedir. Buna bağlı olarak çalışanları teşvik eden bir ücret sistemi oluşturulur.

Taylor'un geliştirdiği bilimsel yöntemin altındaki temel anlayış şunlardır:

- Emek süreci işçilerin becerilerinden tamamen arındırılmıştır.
- Kafa ve kol emeği birbirinden ayrılmıştır.
- İşçilere, sadece basit parçalara ayrılmış iş sürecindeki işlerin nasıl ve ne kadar sürede yapılacağı talimatı verilmektedir. İşçilerden sadece bu talimatlara uymaları beklenmektedir.
- Üretim bilgisi tümüyle yönetimde toplanmaktadır.
- Yapılan her işin denetimi ve kontrolü sağlanmaktadır.

Taylorizm uygulamasıyla, kapitalist emek sürecinde işçi her türlü beceriden, üretim bilgisinden ve zihinsel faaliyetten koparılmakta, vasıfsızlaştırılmakta, her türlü küçük parça işi yapan işçiler değersizleştirilmektedir (Braverman, 1974 aktaran; Ansal, 1999, s.9-10).

Emek sürecinde ortaya çıkan bu yeni Taylorist örgütlenme biçimiyle, yaygın birikim rejiminde verimlilik artışı sağlanmaya başlanmıştır. Üretim araçları üreten sektörlerde ortaya çıkan teknolojik yenilikler zaman içinde tüketim malları üreten sektörlerde de kullanılmaya başlanmıştır. Yaygın birikim rejiminde başlayan bu değişimler rekabetçi düzenleme biçimi altında gelişmektedir. Ancak 1930'lu yılların büyük bunalımı yaygın birikim rejiminin üretim, bölüşüm ve dolaşım ilişkileri arasındaki çelişkileri derinleştirmiştir (Arın, 1986, s.121-122). **Yaygın birikim rejiminin krizi**, aşırı üretimden kaynaklanan ve tüketim eksikliği olarak ortaya çıkan bir mutlak artı değer krizi olarak tanımlanmaktadır. Kriz, aşırı üretime karşı olması beklenen talebin olmaması ve hatta talebin düşme eğiliminde olmasıdır. Lipietz'e göre (1993 aktaran, Şahin, 2000, s. 208), 1930'ların krizi yaygın birikim rejiminin ilk krizidir ancak rekabetçi düzenlemeninse son krizidir. Sonuç olarak, "iki savaş arasında ortaya çıkan büyük bunalım mevcut birikim rejiminin değişmeye başlaması sonucunda artık eski düzenleme tarzının var olan üretim, dolaşım ve bölüşüm ilişkileri arasındaki çelişkileri çözecek düzenlemeleri yapamaması, gerekli kurum ve mekanizmaları sağlayamaması sonucu ortaya çıkmıştı" (Şahin, 2000, s. 208).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kapitalist gelişme sürecinde yeni bir aşamaya geçilmiştir. Bu yeni aşama Fordizm olarak isimlendirilmektedir. Bu dönemde, eski yaygın birikim rejiminin birçok özelliği değişmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni birikim rejimi (yoğun birikim rejimi) yeni düzenleme tarzıyla birlikte (tekelci düzenleme) varlığını sürdürmeye başlamıştır (Şahin, 2000, s.208).

YOĞUN BİRİKİM REJİMİ: FORDİZM

Kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişme aşaması **fordizm** olarak isimlendirilmektedir. Bu kavram, ilk kez Gramsci tarafından kullanılmıştır. Onun kullanış biçimiyle fordizm, ABD'de Ford otomobil fabrikalarında uygulanan üretim tekniklerini ifade etmektedir. Oysa Düzenleme Kuramı, "fordizm" kavramıyla İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki kapitalizmin kapsamlı dönüşümünü anlatmaktadır. Kavram, "*yoğun birikim rejimi* kavramını ve buna tekabül eden *tekelci düzenleme* biçimi kavramını beraberce içerir" (Arın, 1986, s.122). Diğer yandan fordizm, ABD'nin dünya kapitalist ekonomisinde hegemonya kurmasını ifade etmektedir. Kitlesel üretim teknolojileri ABD'nin hegemonyası altında ileri kapitalist ülkelere yayılmaktadır. Ancak üretim esas olarak ulusal temelde gelişmiştir. Fordist dönemde kitlesel üretim ve kitlesel tüketim arasındaki eklenme sonucu, artı değer üretimi, dolaşım, bölüşüm ve tüketim ilişkileri özgül biçimler almıştır. Düzenleme kuramına göre, fordizm sadece kapitalist emek sürecinde bir üretim organizasyonu değil esas olarak sermaye birikim rejimidir (Arın, 1986, s.122; Ansal, 1999, s. 12).

Yoğun birikim rejimi olarak fordizm'in özü, yoğun sermaye birikiminde muazzam bir genişlemenin sağlanmasıdır. Yaygın birikim rejiminden farklı olarak bu dönemde (yoğun birikim rejimi: fordist) birçok şey değişmiştir. *Yaygın birikim rejiminde* üretim ve tüketimin toplumsallaşma derecesi düşüktür. Teknolojideki gelişmeler düşüktür ve üretim sürecinde yoğun teknoloji kullanımı yaygın değildir. Emegin yeniden üretiminde sanayi mallarından daha çok, tarımsal ürünlerin önemi daha fazladır ve belirleyicidir. Ücretler seviyesinin belirlenmesi rekabetçi bir ortamda işçi ve işverenin yüz yüze görüşmesiyle gerçekleşmektedir. Bu dönemde henüz sendikalar güçlü değildir. Banka ve kredi sistemi yeterince gelişmemiştir. Devletin ekonomiye müdahalesi oldukça sınırlıdır ve rekabetçi koşullar güvence altına alınmaktadır (Şahin, 2000, s.207).

Yoğun birikim rejimi olan fordist dönemdeyse üretimin, toplumsallaşma düzeyine bağlı olarak üretim sürecinde *teknolojinin kullanımı*, *standartlaşmış* metallerin (malların) üretimi ve bunların *kitlesel tüketimi* yaygınlaşmıştır. Yoğun birikim rejimi emek süreçlerindeki köklü değişimlere dayanmaktadır (Arın, 1986, s.123). Emek sürecinin üç temel unsuru, bir amaca yönelik *insan eylemi* (emek), *işin nesnesi* (üretilecek olan şey) ve *üretim araç ve gereçlerini* içermektedir (Ansal, 1999 s.8). Yoğun birikim rejiminde, yaygın birikim rejiminden farklı olarak; emek sürecinde köklü ve sürekli değişimlere gidilmiştir. Yoğun birikim rejiminde emek sürecinde emekgücünün verimliliği yükseltilerek nispi artı değer çoğaltılmaktadır. Yoğun birikim rejiminin emek sürecinin örgütlenmesi Taylorizm'in ilkelerine ve akan hızlı montaj hattına dayanmaktadır. Taylorizm'in denetleyici ve kontrol edici mekanizmalarıyla emek süreci tam bir denetim altındadır. Üretim sürecinde üretimin akışı ve her bir işçinin üretim sırasında yaptığı iş ve hareket en üst düzeye çıkarılarak sistematikleştirilmiştir. Büyük fabrikalarda üretim kitlesel olarak gerçekleştirilmektedir. Üretim hızlı montaj hattıyla (akan band) düzenlenmekte ve nispi artı değer çalışma yoğunluğuyla artırılmaktadır (Arın, 1986, s.123). Aglietta (1979 aktaran Şahin, 2000, s.217-218) Taylorist örgütlenmeyi şöyle ifade etmektedir: "Bu

Düzenleme Kuramı, "fordizm" kavramıyla İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki kapitalizmin kapsamlı dönüşümünü anlatmaktadır. Kavram, "yoğun birikim rejimi kavramını ve buna tekabül eden tekelci düzenleme biçimi kavramını beraberce içerir".

dönem, kapitalist üretim tarzının, mutlak ve nispi artı değeri bir araya getirebilecek üretim güçleri sistemlerini, sistematik olarak oluşturduğu dönemdir. Bu sistemlerin temeli, daha önce çalışanların ustalığıyla yapılan somut işlerin niteliklerini işlevsel olarak içeren makineleşme ilkesidir. Makine sistemi, uygun bir geçiş yoluyla mekanik enerji kaynağına dönüşen, yani motor tarafından harekete geçirilen bir grup araçtan oluşan üretici güçler kompleksidir. Çalışanlar araçları kullanmak yerine kendileri makinelerin bir parçası haline gelmişlerdir. Makineleşme, emeğin vasıflarını makineye geçirerek, emeği sadece dayanıklılığı ve çıktı normuyla tanımlanan, tekrarlanan hareketler döngüsüne indirgemıştır. Bu üretimde emeğin homojenleştirilmesinin kaynağıdır. İşin örgütlenmesindeki bütün değişimler bu prensibin daha ileri bir ifadesini temsil etmektedir”.

Yoğun birikim rejimi olan fordist dönemde, üretimin toplumsallaşma düzeyine bağlı teknolojinin kullanımı, standartlaşmış metallerin (malların) üretimi ve bunların kitlesel tüketimi yaygınlaşmıştır.

Yoğun birikim rejiminde emek, niteliğine bağlı olarak, hiyerarşik kategorilere ayrılmıştır. Nitelikli işgücü, üretimin bilgi ve tasarım aşamasında yer alırken niteliksiz işgücü ise rutin ve tekrarlanan işlerde, yoğun olarak kullanılmaktadır. Bu hiyerarşik yapılanmada esas amaç emek sürecini tam olarak denetlemek ve üretimin etkinliğini artırmaktır. Bütün bu uygulamalarla üretim hızının düşürülmesinin önüne geçilmektedir. Yoğun birikim rejiminde, çalışma disiplini ve emek yoğunluğu, emek sürecinin en önemli özellikleridir. Emek sürecindeki bütün bu uygulamalarla sermaye, işgücü üzerinde tam anlamıyla egemenliğini sağlamaktadır (Arın, 1986, s.123).

Yoğun birikim rejiminde, emek niteliğine bağlı olarak hiyerarşik kategorilere ayrılmıştır. Nitelikli işgücü, üretimin bilgi ve tasarım aşamasında yer alırken, niteliksiz işgücü ise rutin ve tekrarlanan işlerde yoğunlukla olarak kullanılmaktadır.

Yoğun birikim rejiminde yükselen teknoloji ve üretimin artması emek talebini artırmıştır. Toplumda insanların önemli bir kısmı ücret karşılığı çalışmaya başlaması metalaşan emek oranını artırmıştır. Yoğun birikim rejiminde, üretimin (metalaşma) en yüksek düzeye ulaşması ve emeğin yaygın bir şekilde ücretli emeğe dönüşmesi (emeğin metalaşması) üretimin toplumsallaşması için önemli gelişmelerdir. Yani, “meta ilişkileri ne derece gelişirse, işgücü ne kadar yaygın bir şekilde ücretli emek haline gelirse, üretim ilişkileri de o derece yaygınlaşacak, üretimin toplumsallaşma düzeyi o derece yükselecektir” (Şahin, 2000, 219-220).

Yoğun birikim rejiminde işçiler, güvenceli, sosyal ve sendikal haklara sahiptir. Sendikalaşma sayesinde işçilerin ücretler seviyesi görece olarak yüksektir ve üretilen ürünlerin tüketilmesine yönelik taleplerin de yükselmesini sağlamıştır.

Toplumda çalışanların sayısının artması, toplumsal tüketimde ciddi artışlara neden olmuştur. Toplumsal üretim ve tüketimin dengelenmesi yoğun birikim rejiminin istikrarlı hale gelmesini sağlamıştır. Emeğin genel olarak toplumsal konumunda iyileşmeler yaşanmıştır. *Yaygın birikim rejiminde* iş güvenliğinden yoksun, sigortasız çalışan, ücret seviyesini işverenle yüz yüze görüşme yoluyla sağlayan emek, *yoğun birikim rejiminde (fordist)*, güvenceli, sosyal haklara sahip, sendikalı ve örgütlü bir güce dönüşmüştür. Emeğin örgütlü gücü (sendikalaşma) sayesinde, işçiler daha iyi koşullarda çalışabilecek olanaklara ulaşmıştır. Ücretler seviyesinin artırılmasına yönelik talep ve mücadele, bir anlamda, üretilen ürünlerin tüketilmesine yönelik taleplerin de yükselmesini sağlamıştır. Bütün bu gelişmeler, toplumsal talebi artırmış, tüketim düzeyini yükseltmiş ve aşırı üretimden kaynaklanabilecek krizlerin de aşılmasına neden olmuştur (Şahin, 2000, s.215).

Bu dönemde tüketim eksikliği sorunu, makro ölçekte talep yaratıcı Keynesçi iktisat politikalarıyla aşılmaya çalışılmış ve üretimin artışına bağlı toplumsal tüketim desteklenmiştir. Keynesçilik, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yoğun birikim rejiminin sağladığı üretim artışına karşılık; gerekli tüketim talebi yaratmak için uygulanan politikalar (tüketim artırıcı) için kullanılmaktadır.

Refah devletinin düzenleyici rolü, yoğun birikim rejiminin istikrarlı işleminde önemli bir etkiye sahiptir. Devletin yüksek harcamalarıyla, asgari ücret ve işsizlik sigortalarıyla, ücretler ve satın alma gücü artırılmış ve istikrarlı pazarlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca sermayenin genişlemesine yönelik finansal destek sağlayan kurumsal yapıların oluşması da bu dönemde başlamış ve yoğun birikim rejiminin istikrarı için gerekli koşullar sağlanmıştır. Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması (GATT), Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kurumlaşmalar ihtiyaç duyulan finansal kaynakların sağlanmasında etkili olmuşlardır. Bu kuruluşların kaynak aktarımı yeni yatırımların yapılmasını sağlamıştır. Bu kurumlardan sağlanan kredi kaynakları yatırımları ve üretim kapasitesini artırmıştır (Şahin, 2000, s. 208-216).

Sonuç olarak, yoğun birikim rejimi (fordizm) iki savaş arasında olgunlaşmış, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapitalizmin altın çağı olarak nitelendirilmiştir. Yoğun birikim rejimi, ücret karşılığı çalışanların sayısının arttığı, teknolojinin üretimde kullanılmasıyla üretimde muazzam artışların yaşandığı, sermayenin genişlediği; emek sürecinde vasıfsız emeğin Taylorizm'in katı ve disipline dayalı yönetim ilkeleriyle kontrol altında tutularak üretkenliğin artırıldığı ve emeğin örgütlülük gücünün yükseldiği bir sistemdir. Ayrıca kapitalizmin bu birikim rejimi, ücretler seviyesinin yükseldiği, Keynesçi politikalarla üretime karşılık tüketimin arttığı, oluşturulan kurumlarla finansal kaynak akışının sağlandığı ve üretimle tüketimin dengelendiği bir dönemdir. Ancak 1970'lere gelindiğinde yoğun birikim rejimi (fordizm) krize girmiştir.

FORDİZMİN KRİZİ

Düzenleme Okuluna göre, fordizm sermaye birikimi rejimidir ve dolayısıyla yaşanan kriz fordist birikim rejiminin krizidir. Bu yaklaşıma göre kriz, özünde kâr haddinin düşme eğilimine dayanmaktadır ve krizde, üretim süreci belirleyici rol oynamaktadır (Ansal, 1999, s.12). Fordizm, iç piyasanın tüketici gelirlerinin düzenli artışıyla ayakta kalan ve varlığını devam ettiren bir birikim rejimidir. Bu birikim rejiminin krizi, kendi içinde sınırlılığa ve tıkanıklığa ulaşmasından kaynaklanmaktadır (Suğur, 1999, s.144). Lipietz'e göre, yaygın birikim rejimi fordizm, 1970'lerin başlarına doğru teknik ve toplumsal sınırına ulaşmıştır. Üretkenlik artışındaki düşüşler karlılık bunalımıyla sonuçlanmıştır. Tüketicilerin satın alma gücündeki azalma durgunluğa neden olmuştur (1993 aktaran, Şahin, 2000, s.224). Böhler'e göre (1987 aktaran, Şahin, 2000, s. 225-226), fordist üretim sürecinde uygulanan Taylorizm, ruhsal ve sosyal açıdan, insanın dayanma sınırını zorlamıştır. Katı ve disiplinli çalışma sürecine karşı 1968'deki sınıf hareketleri ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra kitlesel üretim, tüketim malları ve üretim araçları üreten sektörler arasındaki dengeyi koruyabilecek düzeyde bozulmuştur. Fordizmin bunalımı sadece sermayenin değerlendirme sürecindeki bunalım olarak değil, aynı zamanda çalışma ve yeniden üretim sürecindeki bir bunalım olarak değerlendirilmektedir.

Düzenleme kuramına göre İkinci Dünya Savaşı sonrasında sermaye, üretimdeki verimlilik artışı (tüketim mallarının artışı) ile kitlesel satın alma gücünü ancak 1970'li yıllara kadar dengeleyebilmiştir. Bu dengenin sağlanmasında *sendikalar* önemli bir rol oynamıştır. Çünkü; işçilerin ücretleri ve çalışma koşulları söz konusu dönemde toplu pazarlık ve toplu sözleşmelerle düzenlenmiştir. Fordizmde işçilerin örgütlü mücadelesi bastırılmamıştır. Bu dönemde sınıf mücadelesi yasal kurullarla düzenlenmiş ve kurumsallaşmıştır. Sendikal mücadele toplu pazarlık biçimini almıştır ve çalışanlar sosyal güvenlik kurumları aracılığıyla işsizlik, hastalık, sakatlık, emeklilik gibi çalışamayacakları durumlarda gelir sağlayabilmişlerdir. Bu

Refah devleti "1940'larda devletin, insanların barınma, sağlık, eğitim ve asgari düzeyde bir gelir elde etme gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak hizmetleri ve yardımları sunan sosyal güvence sistemleri aracılığıyla bir refah ortamı sağlamakta başlıca sorumluluğu üstlendiği durumları tarif etmek için kullanılan bir terimdir (Marshall, 1999, s.615).

Yoğun birikim rejimindeki tüketim eksikliği, Keynesçi politikalar aşılma çalışılmıştır. Refah devletinin harcamalarıyla, asgari ücret ve işsizlik sigortalarıyla, ücretler ve satın alma gücü artırılmış ve istikrarlı pazarlar oluşturulmaya çalışılmıştır.

Fordizmin krizi, özünde kâr haddinin düşme eğilimine dayanmakta ve krizde üretim süreci belirleyici rol oynamaktadır. Üretkenlik artışındaki düşüşler, tüketicilerin satın alma gücündeki azalma, durgunluğa neden olmuştur.

durumsa o dönemin tüketim normlarının, kısmen de olsa sürdürülmesine hizmet etmiştir. Bir süre sonra sendikalar ve sosyal sigortalar sistemi birikim rejimine engel oluşturmaya başlamıştır. Sosyal taleplerin öncülüğünü çeken ve emeğin örgütlülük gücünü yükselten sendikal yapı, fordist birikim rejimine tehdit olmaya başlamıştır. Bundan dolayı, fordist birikim rejimi açısından hızla “sendikasızlaşma” eğilimi doğmuştur. Sendikaların yanı sıra, “refah devleti” de fordist birikim rejiminin çelişkilerini hafifletmeye yönelik bir işleve sahiptir. Ancak 1960’ların sonuna doğru makinelerin sürekli ve yoğun kullanımı, bu makinelerin verimlilik artırıcı potansiyelinin tükenmeye başlaması sonucunda üretim ve tüketim arasındaki denge bozulmuştur. Emek süreci açısından değerlendirildiğinde verimlilik artışıyla ücret artışı arasındaki olumlu ve üretken ilişki işleyemez hale gelmiştir. Bu anlamda fordist emek süreci yapısının krizi aynı zamanda fordizmin örgütsel-politik üst yapısının da krizi anlamına gelmektedir (Ansal, 1999, s.13).

Kapitalist sistemin ayakta kalması, temel olarak, sermaye birikiminin devamlılığına bağlıdır. Sermaye birikimi için, yeni yatırımların sınıra ulaşması durumunda, birikimin devam etmesi şu koşula bağlıdır: Üretim maliyetleri mümkün olduğunca düşürülmelidir ve yatırımı yapmanın tekrar kârlı hale gelmesinin koşulları yaratılmalıdır (Şahin (2000, s.229). 1970’lerde oluşan ekonomik krizle birlikte belli bir üretim fazlası ortaya çıkmıştır. Bu da kapitalistleri daha fazla rekabete sürüklemiş, ürün kalitesine daha fazla önem verilmesine neden olmuştur (Ansal, 1999, s.3). Aslında, “aynı ürünü daha kaliteli ve daha işlevsel sunmak kaygısı bu birikim rejiminin en temel sorunlarından birini oluşturmaktadır.” (Şahin, 2000, s.229). Merkez ülkelerdeki firmalar, sermayenin kâr haddindeki düşüş ve şiddetlenen rekabet karşısında teknolojik yenilik yaratmışlardır. Ayrıca firma örgütlenmesinde de yeni biçimler ortaya çıkmıştır. Örneğin; Japonya arabaları kalite ve fiyat açısından rekabet gücüne sahiptir. Ancak, bu gücün sürmesi firmaların teknolojik yenilikler yaratarak kendilerine pazar açmalarına bağlıdır (Kazgan, aktaran Şahin, 2000, s.230). Bu rekabet sürecine uyum sağlayabilenler ayakta kalırken diğerleri de ortadan silinmektedir. Ayrıca fordist sistemin içinde piyasada kalamayan bazı firmalara devlet tarafından aldıkları destek sayesinde bir süre daha ayakta kalmayı başarmış ve krizin gecikmesi sağlanmıştır. Bütün bu uygulamalara rağmen, daha sonra uygulanacak yeni birikim rejiminin aktörleri, ayakta kalan güçlü firmalar olacaktır (Şahin, 2000, s.230).

Özetle, yoğun birikim rejiminin (fordizm) krizi, sermayenin organik bileşimindeki artışa paralel olarak verimlilik artışının gerçekleştirilmemesi sonucunda kâr oranlarının düşmesidir. Kârların düşmesi sonucunda birikim süreci kesintiye uğrar. Yani, sermaye sahibi kesim yaptıkları yatırıma karşı kâr artışı sağlayamamıştır. Ellerindeki sermaye her geçen gün zarar etmelerine neden olmuştur. Fordist dönemde sendikaların örgütlülük gücünün yükselmesiyle işçilerin (emekgücünün) maliyetleri de artmıştır. Bu artış sermaye sahibi kesim için girdilerin artmasıyla sonuçlanmıştır. Kâr oranlarının düşüşünde temel girdi olan emeğin maliyeti önemli role sahiptir. Ücretlerdeki artışa paralel gelişen ürün fiyatlarındaki artış, kâr oranlarının düşmesine engel olamamıştır. Yüksek ücretlere dayanan yoğun birikim rejimi, gelişen yeni koşullara uyum sağlayamamıştır (Şahin, 2000, s.232).

Ansal'a (1999, s.12) göre, "krizin yarattığı ortam bir yandan sistemin kendini sürdürmesini, yeniden üretmesini tehdit ederken, bir yandan da sistemde yapısal değişikliklere yol açarak, sermaye birikiminin tıkanıklıklarını giderme ve ekonomik canlanma koşullarını yaratabilmektedir. Kriz ancak köklü ve genel bir yeniden yapılanmayla aşılabileceğinden, üretim tarzının kendini ayakta tutabilmesini sağlamak, yani sermaye birikiminin genişleyerek sürmesinin önündeki engelleri aşmayı sağlayacak ya da engelleri aşmaya katkıda bulunacak biçimde, toplumsal ilişkilerde, süreçlerde, yapılarda ve kurumlarda dönüşüm gerekmektedir". Kriz, yeni düzenleme mekanizmalarıyla aşılmaya çalışılmıştır. Bu yeni birikim modeli yalın (esnek) birikim rejimi: post-fordizm olarak isimlendirilmektedir.

YALIN (ESNEK) BİRİKİM REJİMİ: POST-FORDİZM

Dünya ekonomisinin 1970'lerde girdiği krizle birlikte, üretim sürecindeki yeniden yapılanma, teknolojik dönüşüm, krizin nedenleri, kitlesel üretim fordizm ve yeni ortaya çıkan üretim örgütlenmelerinin yapısı hakkında yoğun tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalar sonucunda, yeni dönem ve gelişmeleri ifade eden "**neo-fordizm**", "**global fordizm**", "**post-fordizm**" ve "**esnek uzmanlık**" gibi kavramlar geliştirilmiştir. Bu kavramların her biri, ortaya çıkan değişikliklerin farklı bir unsurunu öne çıkarmaktadır. Ancak, bu tartışmaların çoğu kavramsal olarak Fransız Düzenleme Okulu'nun ekonomi politik yaklaşımından etkilendikleri belirtilmektedir (Ansal, 1999, s.12).

1970 sonrası kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinde etkili olan teknolojik devrim, üretim sürecini önemli düzeyde değiştirmiştir. Bu değişimlerden biri olarak küreselleşmiş şirketler hakim üretim birimi haline gelmiştir. Küresel düzeyde her yere ulaşan bu şirketler, üretim ve karar süreçlerinin önemli gücü haline gelmiştir. İletişim teknolojilerindeki gelişmeler bu süreci hızlandırmıştır. İkinci değişimse bilim ve teknolojinin üretim sürecinde giderek daha çok kullanılmaya başlamasıdır. Üretkenliğin artırılmasında emek ve sermayenin önemi azalmıştır. Özellikle, araştırma ve geliştirme üretkenliği belirleyen temel faktör haline gelmiştir (Şahin, 2000, 234). Teknolojik devrim, üretimin yanı sıra tüketim alanının değişiminde oldukça etkili hale gelmiştir. Bilişim ve iletişim alanındaki devrim, pazarın küresel düzeyde büyümesini ve bütünleşmesini sağlamıştır. Üreticiler ve tüketiciler arasındaki mekânsal uzaklığın önemi kalmamıştır. Ayrıca, tüketiciler ürünler hakkında anında bilgi (özellik, fiyat, ödeme türü vb) sahibi olabilmektedirler (Şahin, aktaran, Şahin, 2000, s.234). Küresel şirketler ya da "Çokuluslu Şirketler" yeni üretim sürecinin en önemli dinamikleri haline gelmiştir.

Bu şirketler, küresel ekonomik bütünleşmenin merkezinde yer almaktadır. Bu şirketlerin, özellikle yabancı sermaye yatırımları, mal ve hizmetler, hisse senedi, tahvil ve döviz piyasalarında gerçekleştirilen uluslararası işlemlerde merkezi düzeyde önemli rolleri vardır. "Çok Taraflı Yatırım Anlaşmaları" bu şirketler lehine işlemektedir (Şahin, 2000, s.234).

Çokuluslu şirket "finansal yapı, yönetsel denetimle üretken faaliyetin entegrasyonunun, ulusal sınırları aşığı ve uluslararası (ya da küresel) piyasalara yöneldiği bir kapitalist girişim biçimi"dir (Marshall, 1999, s. 126)

Çok Taraflı Yatırım Anlaşmalarını araştırınız.

Şu ana kadar aktarılanlar, post-fordist (esnek) sermaye birikim rejiminin küresel düzeydeki genel eğilimini ortaya koymaktadır. Post-fordist birikim rejimi, genel olarak emek süreçleri, işgücü piyasaları, üretilen ürünler ve tüketim kalıpları açısından esnekliğe dayanmaktadır. **Post-fordist (esnek birikim rejimi)**, yeni üretim sektörlerinin oluştuğu, ticari, teknolojik ve örgütsel düzeyde yeniliklerin hızla geliştiği bir dönemdir (Harvey, 1997). Post-fordizm, ücretler seviyesinin düşük ol-

SIRA SİZDE

Post-fordist birikim rejimi, emek süreçleri, işgücü piyasaları, üretilen ürünler ve tüketim kalıpları açısından esnekliğe dayanmaktadır. Esnek birikim rejimi, yeni üretim sektörlerinin oluştuğu, ticari, teknolojik ve örgütsel düzeyde yeniliklerin hızla geliştiği bir dönemdir.

Post-fordist üretim sürecinde hem ürün çeşitliliği, hem de üretilen ürünün miktarında ayarlamalar yapılabilmektedir. Kapitalist işletmeler piyasaya yeni ürünler sunarak yeni talepler yaratabilme kapasitesine sahiptir.

duğu, emeğin sosyal kazanımlarının geri alındığı, az ve nitelikli istihdamın olduğu, iş güvencesinin olmadığı, sigortasız emeğin yaygınlaştığı, enformel sektörün büyümeye başladığı bir birikim rejimidir (Şahin, 2000, s.237).

Belek (1999, s.255-256) yeni birikim rejiminin özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

- *Yeni iletişim teknolojileri temelinde üretime geçiş:* Bu kitlesel üretimin tamamen yok olması anlamına gelmemektedir, ancak emek gücüne olan ihtiyaç azalmaktadır.
- *Hizmet sektörünün artan biçimde yeni teknolojiler temelinde endüstrileşmesi:* Yeni kentsel hizmet-endüstrisi merkezlerinin gelişmesi.
- *Tarımın endüstrileşmesi:* Tarımın, ulusal gelire katkısı açısından ve emekgücünün hacmi bakımından önemini kaybetmesi.
- *Üretkenlik ve kitlelerin gelirlerinin birbirinden ayrılması:* Gelir ve tüketim farklılıklarının artması.
- *Ücretlerle iş arasındaki ilişkinin parçalanması:* Tüketim eğilimlerinin farklılaşması sonucunda bireyselleşme ve bu temelde çoğulculuşma eğilimlerinin ortaya çıkması.

Bunların yanı sıra düzenleme rejimindeki değişikliklerse şunlardır (Belek, 1999, s.256).

- Küçük işletmelerin yaygınlaşması.
- Sosyal güvenlik sistemlerinin parçalanması.
- Sendikaların zayıflaması, işsizliğin artması, istihdam biçimlerinin düzensizleşmesi ve işçi sınıfının kendi içinde farklılaşması (heterojenleşme).

Suğur'a (1999, s.139-143) göre, post-fordist koşullarda gerçekleşen yeniden yapılanma süreci şunları içermektedir:

- *Taleplerde farklılaşma:* 1970'li yıllarla birlikte kitlesel üretilen ürünlere olan talepte daralma yaşanmıştır. Bir yandan kitlesel taleplerin belli bir doygunluğa ulaşması, diğer yandansa işçi sınıfı hareketleri, kâr oranlarının düşmesine neden olmuştur. Kitlesel üretim yapısı değişim sürecine girmiştir ve yeni ve farklı ürünlere yönelik talepler yaratılmıştır.
- *Üretimde farklılaşma:* Kitlesel üretimin doygunluğa ulaşması sonucunda üretim sürecinde farklılaşmaya gidilmiştir. Fordist üretim sürecinde ürün çeşitliliği azdır fakat üretim miktarı büyüktür. Post-fordist üretim sürecinde piyasadaki gelişmelere bağlı olarak, hem ürün çeşitliliği, hem de üretilen ürünün miktarında ayarlamalar yapılabilmektedir. Bunun yanı sıra işletmeler, piyasaya yeni ürünler sunarak yeni talepler yaratabilme kapasitesine sahiptir. Post fordist dönemde, piyasaya tüketicilerin istek, zevk ve ihtiyaçlarına yönelik ürün sunan firmalar rekabet koşullarında üstünlük sağlamaktadır. Ancak bütün bunların yerine getirilmesi, kapitalist işletmelerin, üretim sürecinde gelişmiş teçhizat, makine ve araç gereçlere sahip olması gerekmektedir.
- *Esnek üretim:* Üretimde farklılaşma, doğal olarak kapitalist işletmede işgücü ve kullanılan teknolojinin esnek üretim yapamaya uygun bir şekilde kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Esnek üretimde, kapitalist işletmelerde istihdam edilen işgücü, üretim sürecinde birden fazla işi yerine getirilebilecek özelliğe sahiptir. Benzer şekilde kullanılan teknoloji de çok amaçlı olduğu için, işletmenin üretim sürecinde yapacağı değişikliklere bağlı olarak düzenlenebilmekte, ayarlanabilmektedir. Esnek üretimde kullanılan teknolojik donanım bilgisayar kontrollüdür. Bu durum, kolay bir şekilde sayısal komutların yüklenmesini ve yeni dizayn edilmiş bir ürüne göre ayarların yapılabilmesini sağlamaktadır. Gelişmiş teknoloji (bilgisayar vb) sayesinde kapitalist

işletmeler hem miktar, hem de çeşit açısından esnek üretim yapabilmekte, istenilen ürünü istenilen miktarda üretebilmektedir. Esnek üretim, değişik üretim birimlerini eşzamanlı olarak farklı türden üretim amaçları için kullanılabilmesini sağlamaktadır. Bu, işletmenin kaynak israfının önlenmesini ve üretim kaynaklarını daha etkin ve verimli şekilde kullanılmasına neden olmaktadır. Post-fordist dönemde, aşırı stok yapmak kaynak israfına neden olacağından, işletmeler ürünlerini tam zamanında (just-in-time), yani taleplere bağlı olarak stoklamak zorundadır.

- *Küçük ölçekli üretim:* Esnek üretim daha çok küçük ölçekli üretim yapısını gerekli kılmaktadır. Post-fordist dönemde büyük ölçekli işletmeler, küçük ölçekli üretim birimleriyle esnek üretime yönelmekte ya da kullandıkları esnek olmayan teknolojik donanımlarını, piyasadaki taleplerde ortaya çıkan değişimlere bağlı olarak sürekli yenilemek zorunda kalmaktadır. İkinci çözüm yolu, büyük işletmeler için maliyeti yüksek ve ekonomik olmayan bir teknolojik yapılanmayı gerektirmektedir. Bundan dolayı da esnek üretimde, küçük ölçekli işletmelerin büyük ölçekli işletmelere göre daha avantajlı oldukları düşünülmektedir. Ancak, büyük ölçekli işletmeler küçük ölçekli işletmelerle fason türü iş bağlantıları kurarak ürün bazında esnekliğe gidebilmektedir. Bu bağlantıda, büyük ölçekli işletmeler üretim bilgisi, nitelikli işgücü ve gelişmiş teknolojik donanım açısından belli avantajlara sahiptir. Fason bağlantı, küçük ölçekli işletmeye en azından kendi varlığını sürdürmesine yardımcı olacak kadar kâr elde etme imkânı sağlamaktadır.
- *Üretim sürecinde yatay işbölümü ve yönetsel âdem-i merkezileşme:* Esnek üretim sürecinde örgütlenme ve işbölümü yataydır. Fordist üretim sürecinde Taylorizm'in örgütlenme anlayışı dikey hiyerarşik bir yapıya sahiptir. Çalışanlar becerilerini ancak belirli işlere yönelik olarak ortaya koymaktadır. Kafa ve kol emeği keskin çizgilerle ayrılmıştır. Makinelerin bir parçası haline gelen işgücü yabancılaşmaktadır. İşçiler sahip oldukları becerileri ortaya koyacak olanaklardan yoksundur. Esnek üretimdeyse farklı bir örgütlenme ve işbölümü vardır. Esnek üretimde niteliği yüksek işgücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Üretim sürecinde işçiler, üretilen malın niteliğine göre, üretim sürecinin farklı birimlerinde yer almaktadır. Bu hem işgücünün niteliğini artırmakta, hem de üretim sürecinde yatay örgütlülüğü sağlamaktadır. Çalışanların yüksel bilgi ve beceriye sahip olması, üretim sürecinde yenilik yapılmasında, kalitenin artırılmasında ve maliyetlerin düşürülmesinde önemli hale gelmektedir. Bütün bunlar karar alma sürecinde âdem-i merkeziyetçiliği güçlendirmektedir.
- *İş ve işgücü istihdamının esnekliği:* Esnek üretim sürecinde, işgücü çok yönlü kafa ve kol emeğine sahip olduğundan üretim sürecinde birden fazla işi yerine getirebilmektedir. Esnek üretimde, işgücünden maksimum düzeyde fayda sağlanabilmektedir. Esnek üretim, işgücünün kullanımında işletmeye esneklik kazandırmaktadır. İşgücü, işletmenin amacına ve işgücünün niteliğine göre sınıflandırılmaktadır. Atkinson'a (1984; aktaran, Suğur 1999, s.142-143) göre, işgücü merkez, çevre ve yarı çevre olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Merkez işçileri, niteliği yüksek ve işletme açısından önemli işlevleri yerine getiren işgücünden oluşmaktadır. Çevre işçileri, niteliği düşük ve işletme açısından önemi daha az olan işgücünü kapsamaktadır. Yarı-çevre işçileri, merkez ve çevre işçileri arasında yer alan gruptur. Yarı çevre işçilerinin iş güvenliği ve ücretleri merkez işçilerden az, ancak çevre işçilerden daha fazladır. İş güvenliğinin az olması işletmeye esneklik kazandırmaktadır.

Esnek üretimde işgücü, üretim sürecinde birden fazla işi yerine getirilebilecek özelliğe sahiptir. Kullanılan teknoloji çok amaçlı olduğu için, işletmenin üretim sürecinde yapacağı değişikliklere bağlı olarak düzenlenebilmekte, ayarlanabilmektedir.

Esnek üretimde küçük ölçekli işletmeler büyük ölçekli işletmelere göre daha avantajlıdır. Büyük ölçekli işletmeler küçük ölçekli işletmelerle fason türü iş bağlantıları kurarak, ürün bazında esnekliğe gidebilmektedir.

Esnek üretim sürecinde örgütlenme ve işbölümü yataydır. Üretim sürecinde işçiler üretilen malın niteliğine göre üretim sürecinin farklı birimlerinde yer almaktadır. Adem-i merkeziyetçi örgüt yapısı vardır.

Esnek üretimde, işgücü merkez, çevre ve yarı çevre olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Merkez işçileri, niteliği yüksek ve işletme açısından önemli işlevleri yerine getiren işgücünden oluşmaktadır. Çevre işçileri, niteliği düşük ve işletme açısından önemi daha az olan işgücünü kapsamaktadır. Yarı-çevre işçileri, merkez ve çevre işçileri arasında yer alan gruptur. Yarı çevre işçilerinin iş güvenliği ve ücretleri merkez işçilerden az, ancak çevre işçilerden daha fazladır. İş güvenliğinin az olması işletmeye esneklik kazandırmaktadır.

den daha fazladır. İş güvenliğinin az olması işletmeye esneklik kazandırmaktadır. Kapitalist işletmeler üretim miktarına bağlı olarak işgücü sayısını rahatlıkla azaltabilmekte ya da artırabilmektedir. Bu yolla işgücü maliyetleri aşağıya çekilebilmektedir. Özellikle işgücünün sendikasızsız olması, kapitalist işletmeleri bu anlamda güçlü kılmaktadır. Esnek üretim emek üzerinde sınırsız bir denetime sahiptir.

Post-fordist birikim rejiminde, ayrıca verim kaybını önleyecek yöntemler de geliştirilmiştir. Fordist üretim organizasyonunda hatalı ve kalitesiz ürünün, üretimden sonra ayrıldığı tamir ve onarım bölümünde, düzeltilmesi için oluşturulan sistemler vardır. Post-fordist üretim organizasyonundaysa, hatalı ürün ortaya çıkmadan ya da hatalı ürünü önlemeye yönelik "Toplam Kalite Kontrol" ve "Kalite Kontrol Çemberi" gibi sistemler geliştirilmiştir. Bu birimlerde ekip halinde çalışan işçiler, hatasız üretim ve daha iyi üretim yöntemleri geliştirme konusunda sorumluluk almaktadır (Yentürk, 1993; aktaran Şahin, 2000, s.243).

SIRA SİZDE

6

"Toplam Kalite Kontrol" ve "Kalite Kontrol Çemberi" kavramlarını araştırınız.

Post-fordist üretim organizasyonundaysa hatalı ürün ortaya çıkmadan ya da hatalı ürünü önlemeye yönelik "Toplam Kalite Kontrol" ve "Kalite Kontrol Çemberi" gibi sistemler geliştirilmiştir.

Yoğun birikim rejimiyle (fordist) karşılaştırıldığında, post-fordist birikim rejiminde devletin işlevi ve fonksiyonu daha sınırlıdır. Eski dönemde devletin kontrolü ve düzenlemesi altında bulunan birçok şey, artık piyasanın kendi dinamiklerine bırakılmıştır.

Yoğun birikim rejimiyle (fordist) karşılaştırıldığında, post-fordist birikim rejiminde devletin işlevi ve fonksiyonu daha sınırlıdır. Eski dönemde devletin kontrolü ve düzenlemesi altında bulunan birçok şey, artık piyasanın kendi dinamiklerine bırakılmıştır. Devletin rolü küçülmekte, devletin verdiği krediler, devletin uyguladığı kur ayarları, devletin faiz oranları üzerindeki etkisi, ücretlere müdahalesi gibi daha önce sahip olduğu birçok işlev artık sınırlandırılmıştır. Devletlerin birbirlerine borçlanmaları yerine, artık belli başlı şirketlerden ve uluslararası kuruluşlardan yardım alınmaktadır. Bölgesel kuruluşlar (örneğin Avrupa Birliği), evrensel örgütler (GATT) ve büyük finans kurumları (IMF, Dünya Bankası) yeni birikim rejiminin düzenleyici kurumları haline gelmiştir (Şahin, 2000, s.244).

Özetle, yalın esnek birikim rejiminde emek nitelikli ve niteliksiz olmak üzere bölünmüştür. Çoğunlukla nitelikli emek güvence altındadır. Çalışanların çoğu, sigorta ve iş güvenliğinden yoksundur. Çok düşük ücretlerle ve kısa zamanlı çalışmaktadırlar. Fabrikalarda küçük ölçekli ve esnek üretime geçilmiştir. Üretilen ürün görece olarak nitelikli, farklı ve miktar olarak azdır. İşgücünün sendikal örgütlülük gücü zayıflamıştır. Taylorizm'in katı, disiplinli ve emeği kontrol altında tutan merkezi örgütlenmesi yerine, görece olarak âdem-i merkeziyetçi örgüt yapısı hakimdir. Üretilen üründe hata payını sifıra indiren kalite kontrol birimleri oluşturulmuştur. Farklı ürünlerin üretilmesinde kullanılan çok amaçlı makine ve teknoloji kullanımı yaygındır. Farklı ürün yaratılması için araştırma ve geliştirme birimleri kurulmuştur. Aşağıdaki tabloda bu iki birikim rejiminin bir karşılaştırması bulunmaktadır.

Fordist ve Post-Fordist Üretim Örgütlenmelerinin Karşılaştırılması		
	Fordist	Post-Fordist
Çevre	<ul style="list-style-type: none"> ulus-devlet düzenlemeleri ulusal ekonomiler toplu üretim standardizasyon refah devleti 	<ul style="list-style-type: none"> küresel rekabet sermayenin uluslararası dağılımı ve serbest dolaşımı (sermayenin ulus devletler üzerindeki zaferi) üretimin ve pazarların parçalanması ve uluslararası yayılması müşteri memnuniyeti artan sosyal hareketlilik ve bireysellik farklılık, çoğulculuk ve yerellik
Teknoloji	<ul style="list-style-type: none"> toplu üretim (Taylorist/Fordist üretim hattı) rutin/tekdüzelik 	<ul style="list-style-type: none"> otomasyon esnek üretim tam zamanında üretim kalite çemberleri hız ve yenilik danışma hizmetleri
Sosyal yapı	<ul style="list-style-type: none"> bürokratik katı hiyerarşi ve dikey iletişim uzmanlaşma kontrol odaklı 	<ul style="list-style-type: none"> yeni örgütsel formlar (networklar, sanal örgütler, stratejik birleşmeler) esnek hiyerarşi ve yatay iletişim devredilen yönetsel sorumluluk informal etki mekanizması (katılım, kültür, iletişim) yatay ve dikey küçük otonom kariyer gruplar örgütler, bölümler ve işler arasında gevşek sınırlar
Kültür	<ul style="list-style-type: none"> stabil /kesinlik gelenek ve adet örgütsel değerler: büyüme etkinlik, standartlaşma, kontrol 	<ul style="list-style-type: none"> belirsizlik ve zıtlık moda örgütsel değerler: kalite, müşteri hizmeti ve memnuniyeti, farklılık, yenilik
Fiziksel yapı	<ul style="list-style-type: none"> sanayi merkezlerinde yığılma yerel /ulusalcı yönelim doğrusal /çizgisel zaman 	<ul style="list-style-type: none"> insanların dağılması ve yayılması küresel /uluslararası yönelim
İşin doğası	<ul style="list-style-type: none"> rutin /tekdüze niteliksiz işgören görevlerde işlevsel uzmanlaşma 	<ul style="list-style-type: none"> kompleks, heyecanlı bilgi temelli beceriler çapraz işlevsel iş takımları öğrenmeye önem, taşeronlaşma, esnek - yalın üretim

Kaynak: Clegg, 1990; Harvey, 1990; Kumar, 1995; Lasb ve Urry, 1994; Hatch, 1997. (aktaran, Memduboglu, 2007, s. 5)